

SFÂRȘITUL LUMII ȘI VIAȚA DE APOI ÎN LITERATURA POPULARĂ MANUSCRISĂ. STUDIU DE CAZ

Pentru a ușura receptarea studiului de față se impune o precizare etimologică. În lucrările pe care le-am cercetat utilizarea termenilor **apocaliptic** și **escatologic** contrariază uneori, fiind folosiți fie ca sinonimi, fie ca și concepte înzestrate cu un bagaj semantic propriu. Cea mai corectă variantă ni se pare cea propusă de Cristian Bădiliță, care dă termenului **apocalipsă** (etimon grecesc: ἀποκαλιπτω) sensul de descoperire, „*comunicare directă a tainelor cerești*”¹, lăsând să se înțeleagă prin **escatologic** (etimon: εσχάτων) o arie semantică mai puțin restrânsă decât a primului termen, rămânând deci să desemneze ceea ce este referitor la sfârșitul lumii. Lăsând la o parte acribia pur teologică, am optat pentru **apocaliptic** în ceea ce privește producțiile literare ce conțin profeții cu privire la ordinea postmundană și pentru **escatologic** în cazul celorlalte specii animate de tema sfârșitului lumii, a Judecății de Apoi și de cea a vieții veșnice.

Literatura apocaliptică și escatologică manuscrisă prezintă în privința originilor, aceeași situație ca și cadrul, mai larg, al cărților populare românești, care se revendică într-o proporție respectabilă din modelele oferite de civilizația bizantină². Pornind de la originalele grecești, intermediare de textele slave (bulgare, ruse, sârbești) sau române, acest tip de literatură s-a răspândit în tot sud-estul Europei, având, măcar pentru început, înfățișarea unui corpus literar bine definit³. În ceea ce privește primele preocupări românești pentru literatura apocaliptică și escatologică, reține atenția opinia formulată de Daniel Barbu într-o interesantă lucrare de istorie a sensibilităților secolului al XVIII-lea românesc⁴. Drept responsabil pentru începutul interesului manifestat față de literatura amintită este indicat mitropolitul Theodosie al Ungrovlahiei (1679-1708), care intenționa în 1682 să traducă în românește o ediție latină comentată a Apocalipsului Apostolului Ioan, iar în 1708 realiza traducerea din slavonă a Apocalipsei Sfântului Andrei din Cezareea⁵. Această opinie nu rezistă însă în fața probelor pe care le oferă bogatul depozit de manuscrise al Bibliotecii Academiei Române, nici în fața informațiilor organizate atât de generos în lucrarea cea mai importantă a savantului Nicolae Cartoian⁶. Acesta analizează critic o colecție de texte religioase apocrife⁷, copiată între anii 1580-1619, de preotul Grigore din satul ardelean Măhaciu. Colecția-manuscris, cunoscută sub numele de *Codex Sturdzanus*, cuprinde, printre altele, *Apocalipsul Apostolului Pavel*, *Călătoria Maicii Domnului la iad* și *Moartea (Apocalipsa) lui Avraam*⁸. Mai mult, recurgând la analiza internă a textelor Codexului, Cartoian arată că acestea sunt copii ale unor texte care circulau anterior⁹. Incipitul preocupărilor pentru literatura apocaliptică și escatologică este

---

¹ Cristian Bădiliță, *Șapte călătorii apocaliptice în jurul insulei Patmos în XXX, Apocalipsa lui Ioan în tradiția iudeo-creștină* București, 1998, p. 12. Aici este citat Christopher Rowland, *The Open Heaven. A Study of Apocaliptic in Judaism and Early Christianity*, Londra, 1982.

² A. Duțu, *Modele, imagini, priveliști. Incursuni în cultura europeană modernă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 42.

³ A. Timotin, *Croyances et „visions” eschatologiques dans le sud-est de l’Europe. Introduction*, în *Archaeus*, IV (2000), fasc. 4, p. 228.

⁴ D. Barbu, *Scrisoare pe nisip. Timpul și privirea în civilizația românească a secolului al XVIII-lea*, București, 1996.

⁵ *Ibidem.*, I, p. 131.

⁶ N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, vol. I-II, București, 1974.

⁷ *Ibidem.*, I, p. 21-24.

⁸ B. A. R., ms. rom. 447. A fost publicat în B. P. Hașdeu, *Cuvente den bătrâni*, II, *Cărțile populare ale românilor în secolul al XVI-lea în legătură cu literatura poporană cea nescrisă*, București, 1880.

⁹ Cartoian, *op. cit.*, p. 21.

fixat ca timp și spațiu „în aceleași cuprinsuri maramureșene în care s-a făcut și transpunerea în limba română a primelor texte biblice”¹⁰.

Pentru a evita echivocul, este absolut necesară precizarea unei tipologii în care să fie cuprinse textele ce fac obiectul studiului de față. Astfel, în categoria textelor apocaliptice apocrife intră Apocalipsul apocrif al Apostolului Ioan, Apocalipsul Apostolului Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului, Apocalipsa lui Avraam. Din contingentul textelor escatologice fac parte specii ca: **vedeniile** (viziunile cele mai importante fiind cele ale lui Macarie, Grigore, Daniel, Cozma, Methodie al Patarelor, cea a Sofianeii și cea a Sfântului Nifon), **comentariile patristice** organizate în jurul ideii de escaton, și **compilațiile sau crestomațiile escatologice**, în care interferează mai multe specii. În ultimul caz, selecția poate începe cu un „cuvânt” patristic, pentru a se încheia cu o vedenie. Un loc deosebit revine **hagiografiei escatologice** în care fragmente de Pateric se combină foarte interesant cu viziuni (cazul vieții lui Macarie Râmleanul) sau cu organizări ale cerului în jurul ideii de răsplată pentru faptele săvârșite în timpul vieții (cazul „Vămileor văzduhului”).

Deși merită o discuție mai largă, resorturile circulației miscelanelor cu conținut apocaliptic și escatologic nu pot fi ocolite de privirea de față, în care vor fi tratate punctual. Hans Georg Beck opinează că ceea ce ține de esența unei cărți populare în lumea bizantină nu este nici limba în care aceasta este scrisă, nici grafia manuscriselor, ci modul în care operele au circulat în tradiția manuscrisă¹¹. De remarcat este maniera totală în care miscelanele ce conțin literatură apocaliptică și escatologică se integrează circulației cărții populare manuscrise din spațiul românesc. Modul în care aceste tipuri de texte coexistă cu celelalte specii populare în miscelanele nu indică absolut deloc o particularizare a interesului cititorilor pentru anumite segmente ale literaturii populare. Este evident așadar că producțiile referitoare la sfârșit, Judecată și veșnicie nu circumscriau un „club” escatologic animat de opțiunea limitativă pentru acest tip de literatură. Aceasta nu înseamnă însă că publicului îi era indiferent modul în care erau alcătuite miscelanele. Nu se poate vorbi, cu alte cuvinte, de o indiferență a „consumatorilor” români. Analiza serială a textelor miscelanelor populare decelează perioade în care frecvența inegală cu care sunt copiate anumite texte indică un interes în progres sau în scădere al publicului¹². Este vorba de ceea ce Doru Radosav numește „latura fenomenală a informației culturale”¹³. Cu alte cuvinte, copiii de texte țineau cont în activitatea lor de o autentică piață culturală și de cerințele acesteia.

Printre trăsăturile definitorii ale tipului de literatură prezentat, foarte importantă este oralitatea, elementul formal care deosebește tradiția manuscrisă savantă de cea populară¹⁴. Pornind de la sublinierea că producțiile populare manuscrise sunt „un strat intermediar între oralitate și cultura scrisă”¹⁵, se pot face trimiteri sigure la o intenționalitate funcțională a scrierii miscelanelor, autorii lor investindu-le cu un veritabil instrumentar retoric¹⁶. Textele sunt înzestrate cu o recuzită ce sancționează metamorfozarea acestora cel puțin sub aspectul finalității lor. Diversele culori folosite în redactarea miscelanelor, îngroșarea literelor, stilizarea lor, semnele care însoțesc anumite cuvinte justifică un anumit tip de adresabilitate, calitate ce este reglată de principii impuse de oralitate. Miscelaneul este destinat astfel citirii cu glas tare în fața unui grup de auditori¹⁷. Parte a unui pios mecanism, lectura ascultată se reflectă în ceea ce privește scrierea miscelanelor și ordonează acest domeniu: „Pentru copiii și intelectualii obișnuiți, însăși modalitatea de alcătuire a miscelanelor dezvăluie presiunea

¹⁰ *Loc. cit.*

¹¹ Cf. A. Duțu, *op. cit.*, p. 42.

¹² Vezi D. Barbu, *op. cit.*, p. 131-132.

¹³ D. Radosav, *Carte și societate în Nord-Vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Oradea, 1995, p. 260.

¹⁴ A. Duțu, *op. cit.*, p. 42.

¹⁵ *Ibidem.*, p. 44.

¹⁶ V. Leu, *Cartea și lumea rurală în Banat. 1700-1830*,

¹⁷ D. Radosav, *Serimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII-XX)*, Cluj-Napoca, 1997, p. 65.

unei mentalități care stă sub semnul oralității; sunt reținute fragmentele ce interesează mai mult, fără ca cineva să-și pună problema autorului sau a textului de bază. Însăși alcătuirea manuscriselor se supunea cerințelor unei lecturi intensive și eventual colective¹⁸.

În ceea ce privește pe autorii miscelanelor, modalitatea lor de copiere a textelor populare dă manuscriselor un caracter auctorial colectiv¹⁹. Acestea sunt scrise de mai mulți autori de-a lungul timpului, dar consistența și rezistența textelor copiate de ei nu indică decât „un autor colectiv și participativ în timp și spațiu”²⁰.

În circulația lor intențională, textele populare suferă, trecând dintr-o limbă într-alta, transformări importante. Bagajul ideatic și potențialul moralizator al textului influențează locul și limba în care poposește și este influențat la rândul-i de culoarea locală, semnele timpului, religie, sensibilitatea celor care-l parcurg. Copistul are un rol pregnant în acest circuit cultural. Bucurându-se de absența oricărei prohibiții legale, a oricărei reglementări a copyright-ului²¹, copistul își permite o largă libertate vis-à-vis de text.

Pentru a lumina particularitățile și necesitățile mediului amator de literatură manuscrisă populară, Alexandru Duțu recurge la o explicație dihotomică foarte convingătoare: spre deosebire de literatura lumii „dinăuntru”, nutrită de tendințe normative, literatura lumii dinafară, aflată în prelungirea cărților savante, este dominată de evenimential, de contingent, de „întâmplare”. Avem astfel imaginea unei literaturi „de gânduri solicitate excesiv de lucruri”²², dornică de a se conforma modelelor literare devenite, pentru mediul de cititori aferent, modele de existență.

Pornind de la această polaritate se poate înțelege mai ușor rezistența opusă de acest segment cultural acțiunii de școlarizare a Luminilor²³.

Părăsind aceste considerații de ordin general, ne atrage atenția un anumit record în zona culturii populare manuscrise: perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XVIII-lea și jumătatea celui următor aduce cu sine o explozie a miscelanelor cu conținut apocaliptic și escatologic. Daniel Barbu originează proliferarea acestei literaturi în criza de conștiință populară din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, alimentată de criza elitelor românești de la sfârșitul veacului al XVII-lea²⁴, venită în spațiul nostru cu aproape jumătate de mileniu după cea europeană. Este vorba de o criză cu chip escatologic, produsă în Occident încă din secolul al XII-lea și care decide în favoarea Judecății de Apoi individuale, abandonând tema Judecății colective, care suprapunea Împărăția lui Dumnezeu peste granițele comunității creștine. Autorul fixează începutul schimbărilor de vedere asupra escatologiei populare în cursul secolului al XVIII-lea, impulsionate fiind de germeii judecății individuale din *Cazania* lui Varlaam și de breșa practică în imaginarul popular de iconografia inedită de la mănăstirile Surpatele, Govora sau Hurezi²⁵. Schema cronologică furnizată de Daniel Barbu suferă însă de rigiditatea unor termeni ireconciliabili, lucru observat și de Andrei Timotin într-un studiu dedicat literaturii apocaliptice și escatologice²⁶. Există destule texte din miscelanele anterioare termenului fixat de Daniel Barbu, în care, de exemplu, este stipulată o arheologie specializată a iadului, regulată de opțiuni concupiscente personale și nu de ghinionul nonapartenenței²⁷. Pe

¹⁸ C. Velculescu, *Cărți populare și cultură românească*, București, 1984, p. 56.

¹⁹ A. Radosav, *op.*

²⁰ *Loc.*

texte, București, 1968, p. 372.

²¹ A. Duțu, *Modele, imagini...*, p. 42.

²² *Ibidem.*, p. 44.

²³ V. Leu, *op.*

²⁴ D. Barbu, *op. cit.*

²⁵ *Ibidem*, p. 126-127.

²⁶ A. Timotin, *La littérature eschatologique et apocalyptique dans les manuscrits roumains des archives de B. A. R.*, în *Archaeus*, IV, (2000), fasc. 1-2, p. 388.

²⁷ Imagini ale unei Judecăți de Apoi aplicate și la nivel individual găsim în B. A. R., ms. rom. 447 (1580-1619), ms. rom. 1505 (sfârșitul secolului al XVII-lea), ms. rom. 5318 (secolele XVII-XVIII, începând din

lângă criza de conștiință amintită, este utilă recurgerea la mai multe elemente, în încercarea de a surprinde o cauzalitate mulțumitoare a exploziei escatologice din secolele XVIII-XIX: reforma monahală introdusă de Paisie Velicicovschi în mediul monahal în prima jumătate a secolului al XIX-lea, etapă în care literatura apocaliptică și escatologică este dominată de comentarii patristice „culte”²⁸; a treia epocă a mișcării exegetice a Revelației în mediile helenofone; catastrofele naturale abundente în acea perioadă; revirimentul milenarismului popular occidental²⁹ și, în fine, situația politică specială a Țărilor Române.

Foarte utilă pentru studiul de față a fost distincția făcută de Asterios Argyriou între grupurile de opere escatologice străbătute de tensiunea unei așteptări mesianice cu înfățișare națională și „curentul popular de tip teologic și moral”, căruia îi aparțin, cu foarte puține excepții³⁰, scrierile apocaliptice și escatologice transcrise în manuscrisele românești³¹.

Înainte de a începe a doua parte a studiului de față, este necesară o privire reparatorie asupra singurelor încercări de sistematizare a literaturii apocaliptice și escatologice găzduite în zilele noastre de bibliotecile românești. Astfel, Daniel Barbu nu ține cont, în realizarea analizei sale seriale a textelor escatologice de volumul al IV-lea al *Catalogului...lui Gabriel Ștrempel*. În plus, din volumele cercetate, acesta nu selecționează câteva miscelane foarte importante, care ar fi putut schimba datele cercetării sale³². Andrei Timotin oferă în finalul studiului citat o listă în care selectează textele apocaliptice și escatologice manuscrise din Biblioteca Academiei Române, listă în care însă omite un număr important de miscelane³³. Dacă mai adăugăm și cele câteva miscelane ce conțin texte apocaliptice și escatologice,

1676), ms. rom. 4928 (secolul al XVIII-lea), ms. rom. 5485 (prima jumătate a secolului al XVII-lea), ms. rom. 5484 (prima jumătate a secolului al XVII-lea) ș. a..

²⁸ A. Timotin, *op.*

²⁹ D. Barbu, *op. cit.*, p. 134. Este citată aici lucrarea lui J. Flefcher, C. Harrisson, *The Second Coming. Popular Millenarism 1780-1850*, Londra, 1979.

³⁰ B. A. R., ms. rom. 2164 și copiile sale: ms. rom. 2195 (1754) și ms. rom. 3164 (mijlocul secolului al XVIII-lea).

³¹ Cf. D. Barbu, *op.*

³² Vezi supra, nota 27.

³³ B. A. R., ms. rom. 130 (începutul sec. XVIII), ms. rom. 356 (1724), ms. rom. 422 (sfârșitul sec. XVII), ms. rom. 447 -*Codex Sturdzanus*, (sec.XVI-XVII), ms. rom. 476 (mijlocul sec. XVIII), ms. rom. 491 (1781), ms. rom. 535(?), ms. rom. 577 (începutul sec. XVIII), ms. rom. 938 (1810), ms. rom. 1068 (1805), ms. rom. 1129 (1831), ms. rom. 1151 (1777), ms. rom.1153 (mijlocul sec. XVIII), ms. rom 1157 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 1158 (1813), ms. rom. 1159 (1705), ms. rom. 1194 (1810), ms. rom. 1225 (mijlocul sec. XVIII), ms. rom. 1228 (sec. XVIII-XIX), ms. rom. 1247 (începutul sec. XVIII), ms. rom. 1261 (1726), ms. rom. 1264 (1778), ms. rom. 1301 (1834-1836), ms. rom. 1344 (sec. XVIII-XIX), ms. rom. 1351 (1712), ms. rom. 1414 (1780), ms. rom. 586 (mijlocul sec. XVIII), ms. rom. 1439 (1702-1758), ms. rom. 1477 (1831), ms. rom. 1517 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 1524 (începutul sec. XIX), ms. rom. 1568 (1812), ms. rom. 1584 (începutul sec. XIX), ms. rom. 1630 (1747), ms. rom. 1698 (1835), ms. rom. 1764 (începutul sec. XVIII), ms. rom. 1836 (începutul sec. XIX), ms. rom. 1878 (1828), ms. rom. 1925 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 1972 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 1973 (1811), ms. rom. 2040 (1798), ms. rom. 2110 (1745), ms. rom. 2120 (1787), ms. rom. 2150 (1779), ms. rom. 2162 (1763), ms. rom. 2226 (1805), ms. rom. 2338 (1751), ms. rom. 2351 (1796), ms. rom. 2360 (mijlocul sec. XIX), ms. rom. 2376 (1839), ms. rom. 2786 (1807), ms. rom. 2986 (1808), ms. rom. 2998 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 3117 (1803), ms. rom. 3118 (prima jumătate a sec. XIX), ms. rom. 3193 (1827), ms. rom. 3195 (1783), ms. rom. 3233 (a doua jumătate a sec. XVIII), ms. rom. 3273 (1829-1830), ms. rom. 3335 (începutul sec. XIX), ms. rom. 3371 (1837), ms. rom. 3383 (1845), ms. rom. 3386 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 3404 (prima jumătate a sec. XIX), ms. rom. 3479 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 3613 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 3783 (prima jumătate a sec. XIX), ms. rom. 3806 (1747-1748), ms. rom. 3824 (1843), ms. rom. 4165 (1816), ms. rom. 4245 (mijlocul sec. XIX), ms. rom. 4252 (cca. 1832), ms. rom. 4262 (1858), ms. rom. 4278 (mijlocul sec. XVIII), ms. rom. 4279 (1839), ms. rom. 4366 (începutul sec. XVIII), ms. rom. 4725 (mijlocul sec. XIX), ms. rom. 4726 (mijlocul sec. XIX), ms. rom. 4745 (1796-1797), ms. rom. 4768 (începutul sec. XIX), ms. rom. 4928 (începutul sec. XVIII), ms. rom. 4982 (prima jumătate a sec. XVIII), ms. rom. 5054 (mijlocul sec. XVIII), ms. rom. 5188 (cca. 1834-1838), ms. rom. 5484 - „Codicele Teodorescu” (prima jumătate a sec. XVII), ms. rom. 5485 - „Codicele Marțian” (prima jumătate a sec. XVIII), ms. rom. 5503 (1838), ms. rom. 5651 (cca. 1776), ms. rom. 5708 (cca. 1830-1835), ms. rom. 5731 (începutul sec. XIX), ms. rom. 5909 (1725), cf. G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*,

află în B. A. R.- Cluj-Napoca³⁴, obținem tabloul aproape complet la nivel documentar al unui spațiu cultural atras până la obsesie de sfârșit, Judecată și veșnicie.

În perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, numită pe drept cuvânt „*crepusculul Vechiului Regim*”³⁵, datorită exploziei imaginarului escatologic, se încadrează un miscelaneu inedit, care a făcut parte din colecția muzeală a preotului cărturar Sabin Olea din Cib. În absența oricărei însemnări exprese a datei în care a fost realizat manuscrisul, încadrarea sa cronologică, cam largă pentru moment, a fost posibilă prin prezența în filele sale a unei formule de salut dedicate împăratului Francisc al II-lea (1792-1835), formulă însoțită de un desen reprezentând stema Dublei Monarhii (f. 168^v). Speciile de literatură populară ilustrate de textele cuprinse în cele 207 file numerotate ale manuscrisului denotă, pe de o parte, o mare varietate și, pe de altă parte, o selecție destinată unui mediu religios popular. Se regăsesc în acest miscelaneu texte ce ilustrează literatura parenetică, romanul popular, scrierile hagiografice, legende liturgice, omilia, literatura vechi-testamentară, cateheza, scrierile patristice, istorioarele și pildele morale și, nu în ultimul rând, literatura apocaliptică și escatologică.

Înainte de a aborda ultimul gen literar amintit, merită o mențiune specială romanul popular de la filele 100^v-124^r, intitulat „*Istoria tânărului Angeluș, feciorul lui Cleotor Craiu cu o fată, Crăiasa Zânelor*”. În urma cercetărilor întreprinse până acum se poate afirma că ne găsim în fața unui text absolut inedit în literatura populară românească. Analiza internă a textului va avea un rol deosebit în a stabili dacă este vorba de imortalizarea în scris a unei producții populare exclusiv orale sau de prima copie a unui text ce aparține unei surse străine de spațiul românesc. În orice caz, se poate afirma cu certitudine că este vorba de un roman popular marcat de fabulosul specific basmelor și de cadrul erotic.

Literatură apocaliptică este reprezentată la nivelul miscelaneului de textul intitulat „*Când l-au rugat Pregeasta în Muntele Eleonului ca să vadă muncile*” (f. 10^v-21^v), ce se prezintă ca o copie a Apocalipsei Maicii Domnului ce nu se supune canonului pe care l-a impus protograful românesc din secolul al XVI-lea („*Codex Sturdzanus*”), care derivă din manuscrisul popii Grigore din Măhaciu, de care amintește Cartoian³⁶. Episodul călătoriei la rai a Maicii Domnului cuprins în finalul textului miscelaneului studiat nu este conținut în redacția sud-slavă a Codicelui Sturdzan, ceea ce îndreptățește ideea filiației dintr-o redacție presupus grecească de care pomenește Nicolae Cartoian³⁷. Se cuvine a mai sublinia un element din acest text. Îngrozită de muncile pe care le suferă păcătoșii în iad, Maica Domnului se roagă Fiului său să-i miluiască. Perseverența îi este răsplătită prin instituirea de către Iisus Hristos a unui răstimp de odihnă pentru robii păcatului. Aici intervine o diferență: dacă în majoritatea textelor de acest gen repausul, această „happiness for free” pentru condamnați durează de la Vinerea Mare a Paștelui până la Duminica Tuturor Sfinților, în miscelaneul nostru răstimpul salvator este instituit cu mai multă generozitate, din ziua Învierii până la Ispas (f. 21^r). Amănuntul acesta nu este lipsit de importanță, el decelând proporțiile la care ajunsese în mediul ortodox al timpului imaginea luminoasă a Maicii Domnului ca mijlocitoare a mântuirii și înfățișarea oarecum tranzitivă a privirii populare asupra vieții de după moarte.

³⁴ B. A. R. Filiala Cluj-Napoca, ms. rom. 9 (1794), ms. rom. 27 (1787), ms. rom. 36 (1818-1825), ms. rom. 76 (1748), ms. rom. 78 (cca. 1750), ms. rom. 100 (cca. 1689), ms. rom. 183- „Codicele de la Ozun” (1790), ms. rom. 406 (1773). În majoritatea lor, miscelaneele cu conținut escatologic provin de la Biblioteca Centrală de la Blaj (vezi N. Comșa, 1944). Unul singur a ajuns la B. A. R. Filiala Cluj-Napoca de la Oradea (vezi I. Radu, *Manuscrisele din biblioteca Episcopiei Unite din Oradea Mare*, București, 1923, ms. nr. 3). Am omis Biblioteca „Astra” din Sibiu, unde putem întâlni două miscelanece ce interesează în discuția de față: CM 22 (1816) și CM 45 (1832). Cf. M. Avram, *Cartea populară manuscrisă*, Sibiu, 1970, p. 39 și 44.

³⁵ D. Barbu, *op. cit.*

³⁶ N. Cartoian, *op. cit.*, I, p. 82.

³⁷ *Ibidem.*

Literatura escatologică este ilustrată în miscelaneu de texte ce corespund ca specie crestomației escatologice, vedeniei și hagiografiei escatologice. Astfel textul intitulat „*Pintru învieria morților*” (f. 22^r-26^v) se prezintă sub forma unei crestomații escatologice cu tentă omiletică. Fragmentul este o predică propriu-zisă, construită, lucru interesant, din combinarea unui apocrif cu o scriere canonică nou-testamentară: *Apocalipsa* apocrifă a lui Ioan și *Evanghelia după Matei*, hibridare escatologică ce spune foarte multe în primul rând despre toleranța Bisericii cu privire la circulația apocrifelor și în al doilea rând despre discernământul redus al lumii populare aplicat scrierilor religioase.

În continuare ne rețin atenția două texte problematice care, deși sunt încadrabile la prima vedere speciei vedeniilor, necesită o analiză mai fină. Ne oprim mai întâi la „*Înrăbaria Sfântului Macarie cu îngerii pentru sufletele dreptilor și păcătoșilor*” (f.4^v-52^r), text ce prezintă, în linii mari, întâlnirea lui Macarie cu un înger al Domnului și dialogul ce se înfiripă între cei doi. Macarie, care vehiculează un discurs constant interogativ, ca și Maica Domnului, în *Apocalipsul* său, îndeplinește rolul novicelui iar îngerul se înfățișează aici în ipostaza de interpret, de învățător, spre deosebire de rolul de călăuzitor pe care îl capătă în diferitele Apocalipse. Întrebările lui Macarie vin în întâmpinarea interesului în creștere al „pieței” populare pentru moarte și pentru viața de dincolo de ea. Răspunsurile îngerului nu sunt altceva decât conspecte ale popularei legende hagiografice a Sfântului Vasile cel Nou, cunoscută și sub numele de „*Vămile văzduhului*”. Raportul dintre titlu și conținut este deci îndeajuns de problematic. Astfel se explică erorile pe care le comit în această privință Nicolae Cartoian și Andrei Timotin .

Vorbind despre „*Viața Sfântului Vasile cel Nou*”³⁸ , primul nu amintește deloc de cazurile în care textul „*vămile văzduhului*” interferează cu scrierile referitoare la Sfântul Macarie. În al doilea rând, Nicolae Cartoian arată că în protograful grecesc sunt menționate 21 de vămi, iar în traducerea românească sunt 24³⁹, lucru infirmat de versiunea din miscelaneu nostru. Andrei Timotin, dimpotrivă, nu observă imixtiunea „*vămile văzduhului*” în ceea ce numește „vederea” lui Macarie. În studiul său dedicat literaturii apocaliptice și escatologice, Timotin situează „vederea” lui Macarie în vecinătatea structurală a Apocalipsei lui Pavel și a celei a Maicii Domnului, având o tematică organizată în jurul unor motive precum contemplarea vizionarului purtat de un înger al Domnului, a secretelor divine, chinurile veșnice ale păcătoșilor, geografia infernală a iadului, cea luminoasă a raiului etc. Diferența tematică netă dintre versiunea prezentată mai sus și cea a lui Andrei Timotin ne-a ridicat la început serioase semne de întrebare. Pe parcurs însă lucrurile s-au limpezit. Practic, este vorba de două producții hagiografice deosebite, amestecate de autorul citat. Cu toate că oferă o listă cu 33 de texte pe care le presupune a fi asemănătoare, Andrei Timotin parcurge unul singur, ms. rom. 3324⁴⁰ . Este vorba însă, cum s-a mai afirmat, de două texte hagiografice distincte: vederea lui Macarie, fragment din producția de pateric referitoare la viața și învățătura lui Macarie Râmleanul⁴¹ și de „*Întrebările*” lui Macarie adresate îngerului Domnului, fragment din viața și învățăturile lui Macarie Egipteanul⁴² . Am ales un singur titlu de text, din B. A. R., ms. rom. 4649⁴³, care risipește ideea apartenenței „*Întrebărilor*” la ciclul hagiografic al Sfântului Macarie Egipteanul: „*Pentru suflet, când să desparte de trup și pentru vămile văzduhului și pentru pomene, scoase din istoria Sfântului Macarie*”⁴⁴ .

³⁸ *Ibidem.*, p. 202-216.

³⁹ *Ibidem.*, p. 207.

⁴⁰ A. Timotin, *op. cit.*, p. 373.

⁴¹ B. A. R., ms. rom. 3324 (1781).

⁴² De exemplu B. A. R., ms. rom. 3700 (1804), ms. rom. 4649.

⁴³ Cf. G. Ștrempel, *op. cit.*, IV, (4414-5920), p. 78.

⁴⁴ *Loc. cit.*

Al doilea text pe care am ezitat să-l încadrăm în specia „vedeniilor” este „*Vedenia prorocului Danil pintru vremea cea de apoi șă pentru Antihrist*” (f.86^v-93^r). Nesiguranța ține mai întâi de aspectele tematice ale textului. „*Vederea prorocului Danil*”, care beneficiază de prezența a două titluri identice între manuscrisele B. A. R.⁴⁵ nu este aceeași cu cea a lui kir Daniil prezentată de A. Timotin într-o excelentă ediție critică⁴⁶. Textul cuprins în miscelaneul nostru este mai degrabă o compilație apocaliptico-escatologică decât o viziune propriu-zisă, el vehiculând teme din „*Cartea lui Daniel*”, „*Viziunea lui kir Daniil*” și „*Apocalipsul apocrif al lui Ioan*”. Teribil de interesantă prin modul în care aspectele profetice și escatologice se suprapun celor apocaliptice, „*Vederia*” este o producție pseudonimică, marcată formal de tehnica frauduloasă (*pia fraus*) a autorului de a asocia textului un nume consacrat, generator de credibilitate și, în același timp, o splendidă *ars moriendi*, un manual exhaustiv de prevenire și supraviețuire pentru cei ce vor să moștenească Împărăția Cerurilor. De reținut este componenta substanțial mesianică a textului, în lumina căruia deslușim două tipuri de escaton: unul universal, încropit de cariera politico-etică a lui Antihrist, de sfârșitul lumii și de Judecata de obște, celălalt, național și european, sinonim cu eliberarea de sub puterea turcilor.

A fost păstrat în mod special pentru final fragmentul de hagiografie escatologică dedicat Sfântului Macarie Râmleanul. Textul („*Octombrie 23. Pomenirea sfântului Macarie*”, f. 27^v-45^r) este cel mai consistent dintre cele pe care studiul de față le-a privilegiat. În B. A. R. din București sunt 15 versiuni⁴⁷. La început ni se face cunoscută intenția a trei călugări bătrâni, Serghie, Reghin și Teofil, de la mănăstirea Sf. Aclipie de a înconjura pământul. Dovedind o tehnică literară bine stăpănită, autorul lasă inițiativa povestirii celor trei călugări. Începe de aici un periplu incitant, de fapt o călătorie inițiativă având ca finalitate găsirea locului „unde să odihnească ceriul” (f. 37^v). Surprinde prezența în această povestire hagiografică a unor elemente din alte zone literare ale culturii populare: *Alexandria* („*fântâna cîia cu apă care au îndireptat filosofii la închinarea Domnului*” - f. 2^v), stâlpul pe care Alexandru Macedon l-a ridicat după victoria asupra lui Darie, monument călăuzitor într-un spațiu quasi-mitologic (f. 31^r), motivul izvorului vieții (f. 34^r), istoria vetero-testamentară a trioului Anania-Azaria-Misail (f. 28^v), reminiscențe ciudate din descrierea unor personaje antice⁴⁸: „sosirăm la doi munți înalți să căutăm întră dănsii șă văzum un uriaș mare foarte, legat cu opt lanțuri de aramă peaste tot trupul, patru de-a stînga, patru de-a dîriapta șă foc mult supt dănsul de-l ardea” (f. 32^r). Mai departe, peregrinii noștri întâlnesc „o muiere dăsplătită mare șă un bălaure împletit pe lăngă ia, de la picioare până la cap, peastă tot trupul ei. Șă cînd vre să grăiască, o lovia peste gură șarpele” (f. 32^{r-v}). Călătorii întâlnesc tot felul de populații atipice: uriași, pitici sau luptători cu cocorii. Dacă mai adăugăm și fauna închipuită parcă de o imaginație vrăjmașă, alcătuită din „gadine veninate, (...), aspide, (...), bălauri șă erhide, șă zămbre, șă vasilische, șă alte here neștiute răle, șă ocochitauri, șă inorogi, șă lei pardoși” (f. 30^r), obținem datele unei geografii căreia parcă un geniu fantezist i-a rezervat amarnice mutații. Totodată, se creionează ideea unei lumi care, nemaiputându-și răbda concupiscenta, caută cu disperare „locul unde se odihnească ceriul”. Ideea de maximă atracție a textului o constituie reducerea întregului cosmos la spațiul terestru. Bătând

⁴⁵ B. A. R., ms. rom. 1432 (începutul sec. XIX) și ms. rom. 4270 (1812).

⁴⁶ A. Timotin, *La vision de Kir Daniil dans les manuscrits de la Bibliotheque de l'Academie Roumaine. Edition critique*, în *Archeus*, IV (2000), fasc. 3, p. 187-212.

⁴⁷ B. A. R. București, ms. rom. 476 (mijlocul sec. XVIII), ms. rom. 573 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 1414 (1780), ms. rom. 1524 (începutul sec. XIX), ms. rom. 1903 (1778), ms. rom. 1925 (sfârșitul sec. XVIII), ms. rom. 2120 (1787), ms. rom. 3144 (1790), ms. rom. 3344 (1778-1791), ms. rom. 3700 (1804), ms. rom. 4270 (1812), ms. rom. 4378 (începutul sec. XIX), ms. rom. 4745 (1796-1797), ms. rom. 5708 (cca. 1830-1835). Cf. G. Strempelel, *op. cit.*

⁴⁸ M. Moraru, *Cărțile populare-încercare de definire structurală*, postfață la N. Cartoian, *op. cit.*, II, p. 513.

pământul în lung și-n lat, călugării trec fără nici un aviz prealabil prin iad, conceput ca o variabilă pământescă (f. 31^r-32^v). În contrapartidă, raiul este situat la capătul pământului, protejat de două ziduri groase de 20 de mile fiecare (f. 37^{r-v}) și păzit de heruvimi tocmiți de Dumnezeu. Viața Sfântului Macarie ajunge la cunoștința călugărilor chiar prin intermediul sfântului, care îi previne în legătură cu inaccesibilitatea raiului, povățuindu-l pe care o putem lua ca pe un îndemn la nevoiță, opusă aici naivității cu care comozii călugări îl căutau. Din relatarea autobiografică a Sfântului mai rețin atenția două momente. Primul se petrece în timpul călătoriei pe care o face Macarie cu îngerul Rafail spre peștera sa. Sfântul, care își exercită cu atâta eficiență potențialitatea amicală cu îngerii, relatează: „și iată că am trecut de la întunec să am văzut lumina lui Dumnezeu să multe minuni să munca păcătoșilor să izvorul cel fără de moarte” (f. 39^v). Subiectul discuției dintre Macarie și Rafail, referitoare la „viața de dincolo”, rămâne de la acest punct în suspensie. Trebuie că această lapidară notă autobiografică să fi fost internodul „*Întrebărilor*” lui Macarie .

Al doilea moment se subordonează clar tematicii clasice escatologice. După ce a fost înșelat de diavol, Macarie asistă la un eveniment ce suplinește eventuala sa acțiune expiatorie: însuși Iisus Hristos, înveșmântat în arhieru săvârșește o slujbă în peștera sa, antrenând reacția exaltată a întregului mediu înconjurător (f. 43^v-44^r). Episodul este, după cunoștința noastră, o variantă unică a motivului liturghiei celeste. Ne fiind cercetat sistematic, acest text cu un plan de idei bulversant, care trimite la un veritabil „realism carnal”⁴⁹ al lumii de dincolo de noi, va necesita reveniri consistente.

În încheierea acestei încercări se cuvine a atrage atenția asupra importanței acestui fascinant segment al culturii populare care este literatura apocaliptică și escatologică, cu un atât de pregnant rol în decelarea mecanismelor sensibilităților mediului popular românesc în perioadele pe care le-a străbătut cu o forță de rezistență impresionantă.

TIMOTEI GRAPĂ

Universitatea „1 Decembrie 1918”

Alba Iulia

THE END OF THE WORLD AND THE DOOMSDAY IN THE HAND WRITTEN TRADITIONAL LITERATURE

SUMMARY

The apocalyptic and eschatological literature has a distinct place in the Romanian traditional handwritten culture having the features of a well-defined literary body. The apocalyptic and eschatological texts entered Romanian culture in Greek and Slavonian versions which intermediated the original texts offered by the Byzantine civilization.

Constituting a real movement this influence does not impel us merely to translate the texts. We witness an outstanding flourishing of these texts, displayed both in the number and circulation of copies and in the authors' imagination and creativity, elements which bring a particular originality to Romanian eschatological and apocalyptic literature. Our research analyzes an original miscellany written at the end of the 18th century and at the beginning of the 19th century and it belongs to the museum collection of Sabin Olea from Cib. The apocalyptic and eschatological texts of this collection represent literary jewels full of charm and imagination. Our selection represents a very useful source in completing a cultural anthropology of sensibility, creativity, receptivity of Romanian cultural traditions.

⁴⁹ C. Bădiliță, *op. cit.*